

Heller Ágnes *Eretneküldözés*

(*Elisheva Carlebach: The Pursuit of Heresy*)

H 1. a valaki a cím alapján szeretné kitalálni, hogy miről is szól ez a könyv, valószínűleg az inkvizícióra gondol, vagy – amennyiben járatos a teológia történetében – azokra a keresztény atyákra, akik megteremtették és megszilárdították a katolikus ortodoxiát. De a könyv alcíme – *Mózes Hagiz és a szabbatikus vita* – eligazít. Ebből ugyanis megtudjuk, hogy ezúttal egy zsidó eretneküldözött ismerhetünk meg. A cím, amelyet Elisheva Carlebach választott érdekes könyvének, igen találó. Ugyanis Mózes Hagiz rabbi kortársai nem eretneküldözőnek, hanem – a zsidó hagyomány szótárából vett kifejezéssel – zelótának nevezték. Közülük közel harminc esztendőn keresztül Hagiz volt a világ zsidóságának – a szefárdoknak és az askenáziaknak, a jeruzsálemieknek és a diaszpórában élőknek – a maga kinevezte, professzionális zelótája. A neves prágai rabbi, Katzellenbogen így szólítja meg levelében barátját: „Mózesnek, a zelótának, a zelóta fiának”. Hagiz azért tekintette magát hivatalból (bár hivatal nélküli) zelótának, mert élete céljának tartotta a zsidó eretnekek üldözését. Minden írásban eretnekség után kutatott.

Már eleve így olvasott, s célját sosem veszítette szem elől. Ha eretnekség jeleire bukkant, azonnal szövetségeseiket keresett és talált azok között, akik nem tudtak buzgólkodásának ellenállni. Minderre persze nem volt felhatalmazása. Ugyanis nem létezett olyan központi zsidó intézmény, amely az eretnekek üldözését tartotta volna feladatának, nem volt zsidó cenzúra, csak ad hoc cenzorok, s a rabbi alapján minden valamirevaló könyv kiadását javasolták akár olvasták, akár csak átlapozták, vagy még azt sem. Különben is – mint erre még rátekerem – olyan heterogén volt az akkori zsidóság, hogy egy központi intézmény megteremtésének gondolata fel sem merülhetett. Mi több, az egyes zsidó közösségeken belül is volt rabbinikus és lai-

kus vezetés – mint pl. az amszterdami parnassim –, s ezek gyakorta konfliktusba is kerültek egymással, mint ez a szabbatikus vita során is kiderült.

A zelóta név a XVIII. század kezdetén is politikai radikalizmust jelentett, mint 1800 évvel korábban, a júdeai zelóták fellépésének idején, akiket Josephus Flavius sokrétűen jellemzett. Korszánkunkban azonban a zsidóság szellemi hagyományának megőrzésében érvényesítette radikalizmusát, ahol a harcmező a vallás értelmezése, s fegyvere pedig a szó. Hagiz korában a zsidóságnak a vallás értelmezése maradt az egyetlen politikai és szellemi tere: a kiadott könyv és a zsinagóga a fóruma, ahol meg lehetett nyilvánulni radikálisan vagy mérsékelten. Hagizban az elhivatottság, az ügy képviselőjének zelóta tüze égett. Ahogy annak idején Rómában Cato minden beszédét azzal kezdte be, hogy a karthágóiaknak pedig el kell pusztulniuk, úgy ismétli leveleiben Hagiz unos-untalan, hogy a szabbatizmus kígyóját pedig el kell taposni, írmagját is ki kell irtani a zsidó közösségből. Az eretnekek, így mondja Hagiz, örökös száműzetésre ítélik a zsidókat azzal, hogy tisztátalanná teszik, eltorzítják a szent tanokat.

Az eretneküldözés tehát pontos cím. Azok, akik megvetik Hagizt és purista szenvedélyét veszélyesnek tartják, azok is elismerik, hogy csatáiban sohasem saját előmenetelét szorgalmazta. Mi több, puritán és önzetlen, vállalja a kitaláltságot is ügye érdekében. Egy helyen azt írja magáról, hogy megvesztegethetetlen. Nem sokkal később Robespierre, egy sokban Hagizhoz hasonló jellem fogja magát megvesztegethetetlennek nevezni. Nála a kígyó fejének eltávolítása már több lesz, mint radikális metafora.

Miért találó Hagizt eretneküldözőnek nevezni? Amikor az inkvizíció zsidókat küld máglyára, az nem eretneküldözés, de ha keresztényeket égettet el, az igen. Hagiz kizárólag zsidók könyveit – héber műveket – küldi máglyára.

Hagiz 1671-ben született, abban az időben, amikor a katolikusok és protestánsok közötti véres vallásháborúk emléke még elevenen élt. Eretneküldöző szenvedélyének fő célpontja, legalábbis kezdetben, a szabbatiánus mozgalom, amely 1666-ban, tehát még születése előtt állt ereje és hatása zenitjén. Hagiz ellensége tehát a zsidó eretnecség, de a mód, ahogy fellép a szabbatisták ellen – ahogy később a kabalisták ellen is –, a keresztény vallásháborúk testközeli hagyományaira emlékeztet. Noha az ő eretneküldözése nem kapcsolódik más vallások elleni polémiaihoz, Hagiz sohasem írt keresztényellenes polemikus iratot. Amikor ezt a szemére hányták, több érvet sorolt fel saját védelmére. Egyrészt, mondja, a keresztény uralkodók zöld utat nyitottak a Talmud tanulmányozására. Másrészt a teológiai vitákban csak tanult emberek vesznek részt. Velük szemben felesleges megvédeni a zsidóságot a keresztények támadásaitól. Mint Aquinói Tamás mondta, életében nem találkozott még egy olyan bölcs emberrel, aki utálta volna a zsidókat, mivel ez csak az alacsony származású népességre jellemző, mert annak tagjai tudatlanok. A tudatlanok pedig, folytatja Hagiz, amúgy sem tudják elolvasni, amit én írok. Egyéb okok is felmerülnek. A zsidó eretnek általában eretnek, jobban mondva általános eretnek, tehát az, aki a zsidó vallás keretein belül eretnek, túlmélt minden monoteista vallás által tolerálható határon. Ahogy írja: Cardoso, Ayllon és Hayon hite nemcsak a mi hitünket ássa alá, hanem a keresztény és a moszlim vallását is. Bizonyos, hogy ezt a könyvet (*Hayon egyik könyvéről van szó – H. Á.*) a szerzőjével együtt máglyára vették volna. Tehát az eretnekek jól járnak a zsidó eretneküldözővel, aki nemcsak a zsidó vallás, de minden monoteista vallás védelmében küldi máglyára a könyveket és átkozza ki szerzőiket, anélkül, hogy magukat a szerzőket is máglyahalálra ítélné, ami nincs módjában. A kiátkozás – a *berem* – és nem a szerző megölése, ez Hagiz igazi célja. Nála ugyanis mint zsidónál eleve fel sem merül a lelkek tűzhalál és visszavonás általi megmentésének érve. Hagiz nem akar lelkeket menteni, nem is akarja az eretnekeket jobb belátásra bírni, hanem a vallási közösséget akarja megvédeni az eretnek fertőzéstől.

A könyvet olvasva az ember belül marad a vallási diskurzuson, és alig veszi észre, hogy mennyire laikus környezetben folyik a polémia. A felvilágosodás előestéjén vagyunk, de ezt nem érezzük. Hagiz – a deizmusra és az ateizmusra tett meg-

jegyzései ellenére – szemmel láthatóan nem olvasott filozófiai műveket, legkevesébé kortársait. Pedig igen járatos a teológiában és általában a vallási irodalomban. Egy keresztény barátja – Johan Christoph Wolf – hatalmas könyvtárában, amelynek volt héber gyűjteménye is, hosszú időt töltött el. Hagiz ugyanakkor könyvkiadó is, tudja, mi a jó. A neokabalizmus későbbi üldözője például kiadja a *Zohárt* és egyéb kabalista könyveket is. Igaz, a kiadás elé odabiggyesztett egy figyelmeztetést. Arra inti az olvasót, hogy ne olvassa a könyvet szó szerinti értelemben, mert ha ezt teszi, akkor halálos bűnt (!) követ el. Nem szabad a metafizikai attributumokat Istennek tulajdonítani, vagy – ő, borzalom! – Istennel azonosítani.

Érzek egy hajszálnyi eltérést aközött, ahogy Elisheva Carlebach, a könyv szerzője és Chaim Yerushalmi, az előszó írója bemutatja Hagiz művét és szerepét. Yerushalmi arra figyelmeztet, azaz inkább arra akar kérni bennünket, hogy értsük meg a vitában részt vevő összes felet. Hagiz szerinte se nem hős, se nem cselszövő gazember – érényeit és hibáit egyaránt kell figyelembe venni. Ez utóbbit Carlebach sem vonja kétségbe, hiszen igyekszik antihősét előítélet-mentesen ábrázolni. De kétségtelenül antihősnek ábrázolja. Ugyanis Hagiz hatalmas befolyását a modern zsidóság alakulására több mint kétségesnek, bár kevesebb, mint végzetesnek tekinti. Úgy gondolja, hogy a Hagiz előtti európai, ázsiai és afrikai zsidóságnak – mind a szefárdoknak, mind pedig az askenáziaknak – vallási heterogenitása ugyan nem hágtá át a normatív judaizmus kereteit, de ezek a keretek tágak maradtak. A Hagiz előtti normatív judaizmus, így véli Carlebach, még nem ortodoxia. A zsidó ortodoxia szerinte ebben a polémiaiban, ennek következményeképpen alakult ki. Hagiz érvei ugyanazok, amelyeket később az ortodoxia a reformzsidóság ellen fog szegezni.

Carlebach körülbelül úgy ítéli meg Hagiz szerepét a zsidó vallás alakulásában, ahogy E. Paigan Ágostonét az ortodox katolicizmus alakulásának fényében. Paigan szerint az, hogy Hippo püspökének eszméi győzedelmeskedtek a pelagiánusok ellen, a katolicizmus szabad szellemének gúzsba kötéséhez vezetett. Az a katolicizmus ugyanis, amelyet Pelagius képviselt, s amely elfogadta az akarat szabadságát (a fiatal Ágoston elméletét) és elvetette az örökletes bűn gondolatát, szellemi és erkölcsi fölényben volt az Ágoston-féle ortodox dog-

matizmussal szemben. S ráadásul Pelagius értelmezte jól Pál apostolnak a rómaiakhoz írt levelét. Paigan szerint Ágoston szexualitással kapcsolatos rögeszméje hozzájárult a katolicizmus alakulásának történetéhez. Persze nem lehet Ágostont és Hagizt összehasonlítani, bár Pelagiust és Hayont inkább. S hogy Hagiznak is volt szexuális rögeszméje, azt még látni fogjuk. De nem ez a lényeg, hanem a mai szerzők értelmezése, ugyanis ők a jelen felől értelmezik a múltat. Carlebach a zsidóság pluralizmusát, a felnőtt és felelősségteljes modern zsidó ember vallásosságát védi az ortodoxiával szemben, ahogy Paigan a katolicizmus pluralizmusát és a felnőtt katolikus ember önálló ítéletét védi a dogma homogenizálásával szemben. Mindkettő a jelennek beszél, és az, amit mond, a szó jó értelmében megfelel korunk szellemének.

Bevallom, hogy nekem nehezemre esik Hagiz történeti szerepének és jelentőségének értelmezését teljesen leválasztani az eretneküldöző pszichológiai és erkölcsi portréjáról. Ha eltekintünk történelmi funkciójuktól vagy műveik színvonalától – amitől persze általában nem jó eltekinteni –, minden eretneküldözőben fellelhetünk néhány közös vonást. Ezek különben egyszerűek. Egy igazság van, egyetlen helyes értelmezés, és ők pontosan tudják, hogy melyik az. Mi több, aki mást gondol vagy másként értelmez, az nem pusztán téved, hanem meg is téveszt. Aki pedig megtéveszt, az el is csábít. Azaz: csábító. A másként gondolkozás tehát veszélyes a közösségre. Az eretneküldöző fáradhatatlan, érvel, többféle közönséget szólít meg, hogy minden közösséget megvédjen a mételetyől. Nincs humorérzéke, vagy legalábbis cserbenhagyja, mindent egyformán komolyan vesz. Akkor is Isten felkent lovagjának hiszi önmagát, amikor Istennel szemben alázatot tanúsít. Az eretneküldöző igazsága terjesztésének fényében látja a szövegeket, s az eretnekséggel gyanúsított szövegébe gyakran beleolvassa az eretnekséget. (Hagiz egy csúnya félreolvasását még barátai sem vették jó néven.) Az ellenfél gondolatai mellett és azonfölül igyekszik karakterét is befeketíteni, hiszen az erényt védő, rossznyelvű pletykát azok is megértik, akik a bonyolultabb érveket fel sem fogják. Mindez jellemzi Hagiz polémiáit (meg egy adag ressentiment is, ráadásul). Persze nemcsak az eretneküldöző bélyegez meg, hanem az üldözött eretnek is. Ahogy Hagiz kigyónak becézi Luzzattót, úgy nevezi Luzzatto sátánnak Hagizt. Hagiz rákényszeríti

nyelvét az üldözöttekre. Luzzatto, a költő nem tudja saját nyelvét használni, amikor Hagiz vádjai ellen védekezik vagy viszontvádol. Akik ebben a történetben saját nyelvükön beszélnek, azok a szkeptikusok, mint például Morpugo. Pontosabban szólva ők sem vallásilag szkeptikusok, hanem az eretneküldözés hasznáiban kételkednek. Úgy hiszik, hogy nem jó felfújni a dolgokat, bolhából elefántot gyártani. Hiszen, mint Morpugo írja egy levelében, így csak tönkretesszük felebarátainkat.

Hogy érzékeltessem a vita szellemét, hadd meséljek el egy rövid, de jellemző történetet. Hagiz egy feljelentéséről van szó, azaz pontosabban szólva egy dupla feljelentésről. Hagiz feljelent embereket azért, mert elmulasztottak feljelenteni, holott feljelentők figyelmeztették őket a kötelességükre. Hagiz először denunciólja Hayont, aki állítólag paráználkodott egy férjes asszonnyal. Majd így folytatja: „R. Wolf Lissa gonosz ember... közöszlőni akart egy férjes asszonnyal, amikor az éppen menstruált, és Bumsali rabbi azt mondta neki, hogy ez egy nagy Tikkun lenne *(érted, egy olyan tett, mely közelebb hozza a kozmikus megváltást – H. Á.)*. Mannheimban a szabbatisták egyik ellenfele az ajtó egy kis résén keresztül megfigyelte, ahogy Kohen rabbi maszturbált a tanszobában... nagy felháborodásában felkereste Hayim Hildesheim rabbit, hogy jelentse neki, miszerint a tanszoba őrei annak bemocskolói... Mire Hayim rabbi azt válaszolta, hogy hallott már ennél gonoszabb cselekedetekről is.” Eddig az idézet. Hagiz nem akar különbséget tenni. Amit Bumsali rabbi mondott, azt lehetett szabbatizmusnak értelmezni. Amit Hildesheim rabbi mondott, azonban semmiképp sem. S Hagiz persze nem teszi fel a kérdést, hogy vajon miért kukucskált a szabbatisták ellenfele egy ajtó hasadékan keresztül a tanszobába mindaddig, amíg a megnevezett aktus be nem fejeződött?

2.

Kérdés az, hogyan lehet egy zsidó eretnek? Továbbá, hogyan lehet az eretneküldözést sikeresen megszervezni egy olyan vallási közösségben, amely számtalan önálló közösségből áll, közös intézmények és központi auktoritás nélkül? Ahol az egyetlen auktoritás maga a szent szöveg, a *Tóra*, amelyet azonban szintén egészen különbözőképpen lehet értelmezni?

Bizonyára nem úgy eretnek a zsidó, ahogy a keresztény. Nem az egyik vagy a másik dogma elutasítása vagy elfogadása teszi a jó zsidót, ahogy annak idején, Ágoston ifjúkorában, még nem ez tette a katolikus keresztényt sem. Az egyik zsidó értelmező szerint az akarat szabad, a másik szerint determinált. Egyik sem eretnek. Mi több, dogmatikus értelemben eretneknek lenni a zsidó hagyományban majdhogynem lehetetlenség. A zsidó identitás mindenekelőtt egy életforma vállalásában áll. Be kell tartani a törvényeket. De vajon az a zsidó, aki megszegi a törvényeket, eretnek-e? Bűnösnek bűnös és bűnbocsánatért kell könyörögnie, de nem eretnek. Egész másról van azonban szó, ha valaki kijelenti, hogy a törvények nem érvényesek, és ezért nem tartja be őket. De még ebben az esetben sem bizonyos, hogy eretneknek bélyegezhető. Ha azonban valaki azt mondja, hogy a törvények azért nem érvényesek, mert már eljött a messiás, és ettől fogva a törvény megszegése az, amit erénynek kell tartanunk – akkor az illető eretnek. Nem kétséges, hogy a vallási motivációból vagy vallási meggyőződésből elkövetett transzgresszió eretnekség. Különbözik minden általam ismert vallásban az, mivel nemcsak hogy szentségtörés, hanem a szentség eszméjében elkövetett szentségtörés. Kétségtelen, hogy Sabbatai Cvi és számos tanítványa ezt hirdette és e szerint is cselekedett. Meg kell jegyezni, hogy első kampánya elején Hagiz ezt a valódi eretnekséget, a szabbatizmust akarta a zsidó közösségekben eltávolítani. Védelmére hozom fel, hogy a transzgresszió akarása – a szabad akarattal elkövetett szándékos transzgresszió a transzgresszió kerestül megváltás kedvéért – nemcsak hogy elmenthető a zsidó erkölcsi hagyománnyal, de valóban veszélyezteti a keresztény közegben élő zsidó közösségek létét, tagjainak életét is. Mikor számos zsidó közösség amúgy is hamis vádak pergőtüzében élt, a legnagyobb életveszélyt az jelentette, ha ezek közül a vádak közül valamelyik – ha csak egyetlen esetben is – igaznak bizonyulna. De amikor Hagiz teljes vértezetben belépett az eretneküldözés arénájába, a tényleges eretnekség – ha szabad ezt a kifejezést használnom – ideje már lejárt.

Cardoso és más szabbatisták ugyanis azt hirdették, hogy Sabbatai a messiás, s hogy a messiásnak szükségszerűen aposztatává, hitszegővé kell válnia. Hiszen a legmélyebb reménytelenség a megváltás előestéje. Zárójelben teszem hozzá, hogy ez a gondolat vallásilag termékeny lehet. Elég itt

Kierkegaardra hivatkozni. Az ő filozófiája szerint az abszolút rezignáció a hitbe való ugrás előfeltétele (nem oka). De ő az egyénről beszélt, nem a világról, s semmiképpen nem a kozmikus megváltásról. Nos, Cardoso és a szabbatisták egy 40 esztendő inkubációs periódusról beszéltek. Negyven év abszolút rezignáció után jelenik meg újra a világot megváltó messiás – Sabbatai. Sabbatai hitehagyása 1666-ra esett. A negyven év 1706-ban lejárt. Ezzel a szabbatizmus mint radikális messianisztikus eretnekmozgalom véget is ért. Amikor jóval később, az 1730-as években, Hagiz ellenfeleit Cardosoval azonosítja, vagy legalább hozzá hasonlítja – a kígyó, az kígyó –, akkor már csak az eretneküldözés retorikája vezeti.

Eretnekségnek számít a zsidóságban továbbá a hamis azonosítás és önazonosítás, a hamis igény, a hamis megvilágosodás, a hamis küldetéstudat.

Az igaz és a hamis próféta megkülönböztetése mélyen gyökeredzik a bibliai hagyományban. Kérdés, hogy ki dönti el és milyen jel alapján, hogy valaki hamis vagy igaz próféta-e? A zsidóságnak már az időszámításunk előtti időben megvolt erre a kérdésre a válasza. E szerint a próféták kora lejárt, s így mindenik, aki prófétaként lép fel, csakis hamis próféta lehet. De a messiás esetében nem lehetett ezt az egyenes beszédet alkalmazni. A messiásvárás nemhogy eltűnt volna a zsidó hagyományból, hanem erőteljesen jelen maradt. Itt szükség maradt a jelekre: az igaz és a nem igaz megkülönböztetésének kritériumaira. De a jel elmaradása is lehetséges. A messiás nem okvetlenül mutatja meg magát. Talán már közöttünk is van, talán az utcai koldus az, csak mi nem ismerjük fel és nem tudunk róla.

Sabbatai magát messiásnak kiáltotta ki. Így mind ő, mind pedig azok, akik Sabbatait messiásnak tekintik, eretnekek. Miért? Hiszen a zsidó vallás szelleme szerint a messiás minden pillanatban jöhet, talán már közöttünk is van. Mégis, mindenki, aki messiásnak nevezi magát, vagy akit hívei messiásnak tekintenek – eretnek. Mi a jele annak, hogy valaki igazán a messiás? Nincs ilyen jel. Honnan tudható akkor, hogy valaki nem a messiás? Erre a kérdésre nehéz válaszolni. Ezért hitték el olyan sokan – s nem azért, mert babonások voltak –, hogy Sabbatai a messiás. Hagiznak nem az a problémája, hogy Sabbatai nem a messiás. Hanem az, hogy azok, akik annak tartják, kettészakítják a zsidóságot, s ezzel végtelenül meghosszab-

bíjták a száműzetést. Nemcsak az a szabbatista, aki Szabbatait tekinti a messiásnak, hanem az is, aki önmagát tekinti messiásnak, akárki is az. Szabbatista az is, aki akárkit messiásnak tekint, vagy aki akárkitől messiási üzenetet remél. A szabbatizmus így nem pusztán Szabbatai híveiből rekrutálódik, hanem mindenkiből, aki akár maga vagy más számára a messiás címét bitorolja. Nos, ha az eretneküldözés erre a csoportra korlátozódott volna, akkor meg is tudnánk érteni Hagiz ügybuzgalmának hevét. A hamis remény felkeltése komoly veszély egy közösségre, szörnyű csalódáshoz vezethet. S ezenkívül egy új messiás proklamálása a keresztény országokban élő zsidó közösségeket életveszélybe sodorhatta volna.

De, mint tudjuk, Hagiz szabbatistának tekintette azokat is, akik magukat küldöttnek vallották, tehát azt mondták vagy érzékeltették, hogy sajátos vallásos küldetésük forrásai transzcendens erők, végső soron pedig Isten. Ez az élmény azonban a vallásilag különösen érzékeny emberek esetében gyakori. Mindenki, akinek az életében előfordultak megvilágosodások, s különösen látomások, akár álmában, akár éber álomban, egy elhivatottság való felszólításként éli át vagy értelmezi ezeket a jelenségeket. Persze Hagiz sem mondja, hogy mindenfajta megvilágosodás eretnek jellegű. Van olyan megvilágosodás, amely könnyen belefér a zsidó vallás hagyományába. Így, amikor a küldetés földi tennivalókra vonatkozik. Hagiz maga is átesett a megvilágosodás élményén. Így emlékszik erről: „Éjszakánként, ágyamban, amikor... elkerült az álom, egy gondolat tartott ébren: Mikor, Uram, mikor jön el fáradásaim vége? De akkor Ő egy jóindulatú angyalt küldött hozzám, hogy irányítson és megfeddjen... aki tanított, mind szóban, mind írásban... Meddig fogsz, te lusta, így szólt az angyal, feküdni tehetetlenül?... Szívedet elfordítottad tőlem!... Kövesd tanácsomat:... tanulj meg azokkal a dolgokkal foglalkozni, melyeket el tudsz érni... a csillagképek nem fognak becsapni, csak lustaság és gyenge akaratérő tarthat vissza téged... Tudd meg, hogy Isten támogatni fog. Ha a jót választod, akkor az Úr ezt jóval fogja viszonzni: meg fogja világítani napjaidat és éjszakáidat ezen a világon...” Nos, ez valóban olyan megvilágosodás, melyet nem lehet eretneknek bélyegezni, különösen azért nem, mert a sikert és Isten áldását a megszólított akaratától, választásától teszi függővé. Különböző Hagiz megvilágosodása igen hasonló Loyolai Ignác megvilá-

gosodásához (neki a Szent Szűz, gyermekkel a karján jelent meg). De hol végződik a vallásos megvilágosodás, és hol kezdődik az eretnek látomás? Miért nem eretnek az, akinek egy jóindulatú angyal jelenik meg, aki őt kioktatja, s miért eretnek az, akinek a Tetragramatikon jelenik meg és diktálja tollba a művét – mint Luzzatto esetében?

A katolicizmusnak volt egy hivatalos fóruma, amely eldöntötte, hogy egy látomás autentikus-e vagy inautentikus, hogy a látó szent-e vagy pedig eretnek? A döntés módosulhatott, mint Szent Johanna esetében, akit eretnekként égettek meg. De akárhogy is, a zsidóságban nem létezik ilyen központi fórum. A látomás autenticitását nehéz eldönteni. Nehéz eldönteni – a vallás szelleme értelemben –, hogy egy látomás Istentől vagy a sátántól ered-e, s azt is, hogy igazi vagy pedig képzelt, esetleg kitalált-e?

Hagiz számára minden látomás eretnek, ha a látomásban látottaknak kapcsolatuk van a Kabbalával, s különösen, ha a *Zohar* szereplői jelennek meg ezekben a látomásokban. Azaz, Hagiz szemében a misztikus elvileg eretnek. Persze nem a misztikus könyvek eretnekek – csak megismételhetem, hogy ő volt a *Zohar* kiadója. De, mint a kiadás elé biggyesztett figyelmeztetése is jelzi, veszélyesnek tartja a *Zohar* önálló tanulmányozását, az önálló elmélkedést. A *Zohar* vallási előírás szerint csak 30 éven felüli házasembereknek való olvasmány, melynek tanulmányozására előbb fel kell az embert vértetni. Aki ismeri a *Zohart*, nem eretnek, aki a *Zohar* szellemében kezd gondolkozni, az már közel jár az eretnekséghez, akik misztikus megvilágosodást élnék át, mindenképpen eretnekek.

Platón négyféle kényszerképzetet, azaz megszállottságot ismer. Ezek közé tartozik a vallási megszállottság, a szépség iránti vágy megszállottsága – végső soron a filozófia – és a költői megszállottság. Nos, Hagiz ezek között nem tesz különbséget. Mivel a korabeli zsidó közösségben a filozófiai és költői megszállottság is vallási metaforákban vagy vallási szereplőkkel, elsősorban misztikus szereplőkkel, jelent meg, a misztikus költő, a misztikus filozófus egyaránt eretneknek számított Hagiz szemében. Az ezotéria iránti fogékonyság közös bennük.

Hagiz ezoterizmus ellen érzett indulatát populista jelleme is fűtötte. Mint említettem, purista volt és társadalomkritikus. Ahogy rosszállással nézte a gazdag zsidót, aki elegánsan öltözködik, válogatott ételeket eszik, és – saját kifejezésével – bujál-

kodik, ugyanúgy megvetette azokat a jó családból való zsidó ifjakat, akik a rabbinikus vagy tanítói vagy emisszáriusi munkát kerülve megengedhették maguknak az ezoterikus tanokkal való beható foglalkozást. De nem a motívum a fontos. Mert akár milyen motívummal magyarázzuk, tény, hogy a misztikus szövegeket önállóan értelmező vallási gondolkodó, a költő, a spekulatív filozófus mind szabbatistává vált Hagiz értelmezésében. Ez lesz Hayon és Luzzatto veszte.

3.

Emlékszünk arra, hogy Rabbi Katzellenbogen így szólította meg Hagizt: zelóta, zelóta fia. Valóban, Moses Hagiz apja, Jacob Hagiz is zelóta volt. Igaz, más körülmények között. Jeruzsálemben, ahol élt, a szabbatizmusnak akkoriban nagy volt a befolyása. A jeruzsálemi emisszáriusok egy nagy része szabbatiánus volt. Az eretnekség legyőzésének legmegbízhatóbb és leghatásosabb eszköze az lenne – így gondolkozott Jacob Hagiz –, ha Jeruzsálemben létre lehetne hozni a zsidóság központi intézményét, abszolút auctoritással, amely majd eldönti, hogy valaki eretnek-e vagy sem, s amelynek eldöntését minden közösség kötelező érvénnyel elfogja fogadni. Jacob Hagiz mintaképe ebben szemmel láthatóan a katolikus egyház volt. Tervéhez azonban alig kapott erkölcsi támogatást. A különböző zsidó közösségek – rabbinikusak és laikusak egyaránt – fontosnak tartották függetlenségüket, s hallani sem akartak egy központi auctoritásról. Még az anyagi támogatást is megvonták Hagiz jesivájától egy olyan időben, amikor az egész jeruzsálemi zsidó közösség a diaszpóra zsidóságának pénzén tartotta fenn magát.

Jacob Hagiz, a zelóta, fiatalon halt meg, Moses Hagizt pedig anyja nevelte, akiről tudni kell, hogy Moses Galante lánya volt. Galante, aki Moses Hagizt nevelte és neveltette, a szabbatizmus befolyása alatt állt. Galantéről nem árt tudnunk, hogy mint szentföldi emisszárius 1667-ben többek között Budán is járt, s ott egy Efraim HaKohen nevű zsidóval kötött barátságot, akivel levelezésben maradt, s aki szabbatista maradt Sabbatai Cvi hitelhagyása után is. Moses Hagiz tehát apját választotta nagyapja helyett.

Tudjuk, hogy Moses Hagiz írt egy önéletrajzot, amely azonban elveszett. Vajon milyen lehetett ez

az önéletrajz? Bizonyára nem olyan, mint Ágostoné – Hagiz nem volt a bensőségesség embere. Számára a külső történések számítottak lényegesnek. S ezenkívül nem volt filozófus sem. Úgy sejttem, hogy Loyolai Ignác önéletrajzához lehetett hasonló. S bizonyára írt utazásairól is.

Hagiz bolygó zsidó volt. Habár nem volt hivatalból emisszárius – senki nem küldte sehova, mindehova a saját kezdeményezéséből utazott –, mégis annak érezte önmagát. Azért utazott ugyanis, hogy terjessze az eretneküldözés igéjét. Első utazása magánjellegű volt: anyja vagyonát akarta visszaszerelni, kevés sikerrel. De az amszterdami balsikertől kezdve – amelyre rövidesen rátérek – utazásai közéleti formát öltöttek. Küldetéstudata indította útra az akkoriban ismert civilizált világ majdnem minden részébe. Amikor zsidók nem vehettek részt a politikai életben, ez volt a zsidó politika. Ezért állítható, hogy Hagiz közéleti, sőt politikai szerepet töltött be. Az egyik zsidó közösségtől a másikig vándorolt. Járt Amszterdamban és Szmirnában, Bécsben és Isztambulban, Kairóban és Alexandriában, Itália majd minden városában. Minden jelentős zsidó közösségben volt kapcsolata, amelyeket állandóan ápolt.

Döbbenetes, hogy mennyi dokumentum maradt fenn róla és kapcsolatairól. A zsidóság ebben az időben – talán mindig is? – grafomán volt. Mindenki levelezett mindenkivel. Hagiz levelei azért figyelemre méltóak, mert mind hitéleti, mind szövegértelmezési kérdések megvitatását tartalmazzák. Persze elsősorban az eretneküldözés ügyében levelezett. Miután apja ambíciója vereséget szenvedett, és nem alakult ki a zsidóság általa megálmodott központi intézménye, fiának a meggyőzés eszközeire kellett hagyatkoznia. Meg kívánta győzni a zsidó hitközségeket, hogy ki kellátkozniuk az eretnekeket. Központi intézmény híján, külön-külön kellett megdolgozni mindegyik közösséget, és az érveken kívül, pontosabban szólva a retorika eszközein kívül, más nem is állt rendelkezésére. Makacs következetességgel akarta elérni ugyanazt, amit apja, de másként. Nem egy központi auctoritás intézményesítésével, hanem a konszenzus megteremtésével. El akarta érni – és végül el is érte – a zsidó községek többségének szinkronizálását. Amennyiben az egyik kimondja a *beremet* – kiátkozást – X.-re vagy Y.-ra, azt minden közösség tekintse kötelező érvényűnek saját magára nézve, még ha nem is az. Hagiz tudta, hogy a központi auk-

torítás alternatívája a megegyezés, a látszatra – csak látszatra – nyomás nélkül létrejött konszenzus. Hagiz levelezése elsősorban ennek a célnak a megvalósítására irányult.

Igaz, levelei mást is tartalmaztak, elsősorban szövegértelmezést. Hagiz könyvkiadó volt s ugyanakkor számos könyv szerzője is. Ami saját könyveit illeti, ezekről keveset tudtam meg Carlebachtól, s ha többet is tudtam volna meg, akkor sem tudnék rólok ítéletet alkotni. De bizonyos – ahogy megvilágosodási jelenetének emléke is jelzi –, hogy Hagiz a *vita activát* a *vita contemplativa* fölé helyezte, annak ellenére, hogy rabbinikus tevékenységet nem gyakorolt. A levelezés a *vita activához* tartozott.

4.

Hayonról nem tudjuk, hogy hol született, de azt igen, hogy először Izrael földjén, majd Egyiptomban, továbbá Itáliában és Szmirnában is tevékenykedett. Talán gyakorolta a mágiát is, ami sem ritka nem volt, sem nem okvetlenül üldözendő.

Ma is gyakorolják. Carlebach állítása szerint Nehemia Hayon megjelent műveiben nem található a messianisztikus aktivizmus nyoma sem. Egyetlen így értelmezhető referenciára bukkanunk csupán, egy passzusra, amelyben a közeli megváltás gondolatát elemzi. Hagiz bizonyára Hayon esetében szabbatianizmus címén nem a szabbatianizmust vette célba, hanem Hayon teológiáját, elsősorban annak két fontos mozzanatát. Az első az a tanítás, hogy minden hívőnek közvetlen kapcsolata van és lehet Istenhez, a másik a kabbala miszticizmusának sajátos értelmezése.

Hayon elutasít minden vallási hierarchiát. Szerinte nem a bölcsek közvetítik számunkra az Istenről való tudást, hanem ahhoz mindenki egyaránt hozzáférhet. Sőt Isten többre becsüli azokat, akik – mint Jób – független vizsgálódással jutottak el Hozzá, nem a skriblerek szövegeit olvasva. Még ha az önálló gondolkodás eretnek gondolatokhoz is vezet, az is kedvesebb Isten előtt, mint a kontempláció nélkül pusztán átvett ismeret. Nos, ez a gondolatmenet nagyon régi. Ráismerünk Pelagiusra, ráismerünk Uriel das Costára, ahogy Wesleyre is. Csak mellékesen említem meg, hogy Pelagius – Ágoston elleni polémiájában – szintén Jób könyvére hivatkozott.

De ahogy sokszor történik a vallások történeté-

ben, Hagiz éppen azt tekintette az eretnecség bizonyítékának, amire Hayon önálló gondolkodással eljutott: a *Zohar* sajátos értelmezését. Érvelése körös. Mivel Hayon nézetei eretnek, ez azt bizonyítja, hogy a tekintélyeket elvető önálló gondolkodás eretnecséghez vezet, tehát az önálló gondolkodás gondolata maga is eretnek. A szabbatizmushoz való kapcsolatot az látszott alátámasztani, hogy egyesek azt pletykálták, miszerint a Hayon által közölt és értelmezett szöveg magától Sabbatai Cvitől származik.

Nem tudom elemezni Hayon misztikus spekulációit, csak elismélem néhány alapvető gondolatát. Abból indul ki, hogy a teljesen egyszerű, abszolút és tiszta Istenség nem lehet a világ teremtője, mert a zimzum – azaz az Istenség összehúzódnása, hogy helyet adjon a teremtett világnak – nem egyeztethető össze az egyszerűség gondolatával. (Hadd jegyezzem meg, hogy ez filozófiailag találó érv.) Az Ein Sofnak (a Kabbala Istenségének, a végtelennek) nincs antropomorf értelmezése. Emanációinak azonban igen. A nyolcadik emanáció (a nyolcadik Király) a Sehinával (az istenség női elemével együtt), létrehozta a Fiút, azaz az Igazságosságot és Kegyelmet. A Három Izrael Istenét.

Nos, ezt a filozófiai spekulációt Hagiz eretnecségnek ítélte. Egyrészt, mert tartalmazza a Háromság gondolatát (egy filozófiailag igen termékeny gondolatot, ahogy többek között a német klasszikus filozófia esetében kiderült). Ez kétszeresen is veszélyes. Egyrészt, mert közel hozza a zsidóságot a kereszténységhez, másrészt – fordítva –, mert a kereszténység gyanúval néz mindenfajta háromságot, amely nem a keresztény Szentháromsággal azonos. Másrészt, mert az Ein Sof és a Hároms Isten – a Teremtő – merev elválasztása a zsidóságot a gnózis tanaihoz – vagy a manicheizmushoz – vezet vissza. Ez a vád csak akkor ülne, ha Hayon elméletét tisztán formailag vennénk szemügyre. Mert tartalmilag semmi sem emlékeztet itt sem a gnózisra, sem a manicheizmusra. A Teremtő Isten (a Trinitáriánus Isten) nemhogy nem rossz, hanem magában foglalja a Fiút, aki az Igazságosság és a Kegyellem. Az Ein Sof (szó szerinti fordításban 'aminek nincs vége') pedig nem antropomorf, tehát igazságosságot vagy jóságot sem lehet neki tulajdonítani. Manicheizmusra gondolni már Hayon pelagianizmusa miatt is abszurd. Hiszen ő volt az, aki az egyéni kutatás szellemét védelmezte még hozzá úgy, hogy a gonosz elv fogalma hiányzott a szótá-

rából. De kétségtelen, hogy Hayon misztikus gondolkodása idioszinkratikus volt, tehát filozofikus, s hogy szabadon értelmezte a hagyományt. (Ebben az esetben a Kabbalát.)

Hagiz – aki ebben az időben Amszterdamban működött – minden erővel el akarta érni Hayon kiátkozását, még hozzá szabbatianista eretneksége miatt. Bár ő maga szefárd volt, elsősorban az amszterdami askenázi rabbinátust mozgósította, azaz a szegény rokonok közösségét, amely nemrég menekült a keleti pogromok elől és települt le a gazdag és mindig marrano – gyanús – szefárd közösség szomszédságában. Az askenázi rabbikkal sikerült kimondatnia Hayonra a *heremet* (jiddisül). Ennek azonban akkor alig volt foganatja. Mi több, az amszterdami laikus zsidó közösség megfordította az előjelet, ugyanis Hagizra, az eretneküldözőre, s annak polemikus írásaira mondta ki a heremet. Hagiznak el kellett hagynia Amszterdamot. Hogy ez a kiátkozás inkább személyes sérelemből, mint elvekből eredt, könnyen el tudjuk képzelni.

A történet egyik mellékszálában – amelynek még lesz jelentősége – Hagiz szabbatizmussal vádolja Ayyon rabbit is, és arra akarja rábeszélni, hogy – úgy mondjam – határolja el magát Hayontól. Mire Ayyon – akkor – így válaszolt: „Maga azt írta, hogy Hayon műve büzlik a szabbatianizmustól. Micsoda idiotizmus!”

De Hagiz csökönyös. Levelez, argumentál, idéz, értelmez és félreértelmez. Gyűjti a rabbik aláírását Hayon ellen. Fáradságot nem kímélve arra összpontosít, hogy kulcsfontosságú, híres rabbikat gyűjtson támogatói körébe. Már említettem, hogy Morpugo és annak híres jesivája megnyerése érdekében sokat tesz. A jesiva tagjai először vonakodnak. Azt válaszolják neki, hogy ők a *Tóra* dialektikáját tanulmányozzák, és nem szeretik a kardcsörtetést. Morpugo maga úgy fogalmaz, hogy helyes, hogy elszigetelik a bálványimádókat, akik a notórius messiás után sündörögnek. De, teszi hozzá Morpugo, úgy hiszem, hogy Hayon belül marad a nyájon. Találkoztam vele, folytatja Morpugo, ellen-szenvesek számomra mind követelése, mind illúziói. Mégis arra kérem azokat, akik háborúba indulnak, hogy készüljenek fel a békére... stb. Hagiz retorikája demagóg. Arra figyelmezteti Morpugót, hogy nem szabad visszariadnia történelmi kötelességétől (ezt a kifejezést használja), amelyet Izrael szeretete kíván meg tőle. Hasonló érveléssel gyűjti másoktól is az aláírásokat. Így fogalmaz hí-

veinek: sikerünk egészen azon múlik, hogy összegyűjtsük az aláírásokat. Mert mi a szavunkat nem a bölcsek felé irányítjuk, hanem az idegen nyelvet beszélő sokasághoz... akiknek a mennyiség számít. Nem válogatva a kifejezéseiben és hasonlataiban sem. Hayon szabbatista, a szabbatisták olyanok, mint a samaritánusok, a caddukeusok és a karaiták. A járvány, írja, újra felütötte a fejét. Ő, aki igen szelektíven idéz, vádolja meg Hayont és Ayyont azzal, hogy szövegösszefüggésből kiszakítva idéznek. Ez, mondja, a kígyó módszere.

Említettem, hogy Hagiz gyűjtötte az aktív szövetségeseket is, s azt is említettem, hogy szeretete kimutatni, hogy a zsidó eretnek általában eretnek, azaz minden monoteista vallás szempontjából az. Híve, Nieto, ennél tovább megy, és rámutat, hogy Hayon tanai ellentmondanak a természetes vallásoknak is, tehát nemcsak a keresztény és moszlim vallásnak, hanem a nyugat-indiai és kelet-indiai vallásoknak s a Fekete-Afrikában gyakorolt berber vallásnak is. Az angol diskurzusban annak idején fontos szerepet játszott az úgynevezett természetes vallás mibenléte. Hume, aki ekkoriban éppen csak elkezdett dolgozni a *Treatisen*, írja erről majd a legérdekesebb könyvet.

Hagiz és aktív híveinek szívós munkája nyomán az askenázi zsidó közösségek többsége elfogadta Hayon elítélését.

Hadd ugorjak a történet végére. Hayon egy időre élt békében Konstantinápolyban. De – hogy úgy mondjam – rehabilitáltatni akarta magát. Elment Amszterdamba, hogy feloldják az ellene kimondott átkot. Ám fegyvere visszafelé sült el. Nem engedték, hogy Amszterdamban maradjon. Régi híve, Ayyon, aki annak idején Hagizt idiótának becézte, most nem köszön neki az utcán (nem ismerős ez számunkra?). Ő különben csak azért úszta meg, hogy eretnekként kiátkozzák, mert rabbi volt. Most – tíz év elteltével – érik be Hagiz munkájának gyümölcse. Hayon városról városra, közösségtől közösségig menekül. Prágába be sem engedik. A város peremén csak Eybeschütz rabbi együtt érző felesége és menyé segítségével tud fennmaradni, ők látják el élelemmel. Néhány év múlva száműzetésben hal meg. Sorsa emlékezetembe idéz egy másik briliáns eretneket, a pelagiánus Caeliust (korunk Káinját, ahogy Hippon püspöke nevezte), aki majdnem élete felét száműzetésben tölti, és abból él, hogy egy pelagiánus család gyermekeit a latin betűvetésre tanítja.

Carlebach idézi azt a néhány sort, amelyben Hagiz Hayon halálára reagál. Ha valamiből, akkor ebből a megnyilatkozásból láthatjuk, hogyan működik a fanatikus elméje. „Azt hittük, hogy Hayon halálával a föld békés lesz és ők (*mármint a szabbatisták – H. A.*) el fognak tűnni... de ma, 1732. december harmadikán kaptam egy levelet a diaszpórából... Hayonnak van egy utóda... aki nemcsak a... 24 könyv tanítóinak nevét mocskolja be, hanem a mi törvényalkotóink és eticistáink nevét is...”

Az eretneküldözésnek soha sincs vége.

Így lett áldozata Moses Haim Luzzatto, költő, misztikus filozófus.

Luzzatto azok közé a kimagasló szellemek közé tartozott, akit kora fanatikusai minden oldalról bekerítették. III. Benedek pápa idején elkobozták Ancona zsidó könyvtárait, s megtisztították azokat az úgynevezett romlott könyvektől, amelyeket elégettek. XII. Kelemen pápa elrendelte, hogy minden könyvtárat foglaljanak le a pápai állam zsidó gettóiban. A veszélyes könyveket elégették. Luzzatto könyvei a pápai cenzorok szemében veszélyes könyveknek számítottak. Mint kiderül, nem mert kéziratot normális úton elküldeni az inkvizíciótól való félelmében. A kereszténységre áttért Nehemia Kohen vitairatot írt a Kabbala ellen, amelyre Luzzatto válaszolni akart. Mivel előre látta N. Kohen aposztata fordulatát, joggal tarthatott attól, hogy az fel fogja jelenteni. Ilyen körülmények között persze Hagiz félelmei sem voltak megalapozatlanok. Egyetlen zsidó sikeres feljelentése az inkvizíciónál az egész közösséget veszélybe sodorhatta. De persze nem pragmatikus megfontolások, hanem meggyőződések vezették tollát. Luzzatto megítélésében egyetértett volna az inkvizícióval is.

Luzzattóról a bibliai József jut eszembe. Igaz, nemcsak nekem, neki magának is, hiszen többször hasonlította magát hozzá és sorsát az övéhez. Egy fiatal, szép, minden tehetséggel megáldott, elkényeztetett, narcisztikus álmodóról van szó. Egy költőről, egy misztikusról, akinek látomásai vannak, s aki azokat versbe foglalja. Egy karizmatikus személyiségről, a beavatottak egy ezoterikus csoportjának középpontjáról. Csakhogy, szemben a bibliai Józseffel, ő nem lett kormányzó Egyiptomban, hanem, Hayonhoz hasonlóan, földönfutóként halt meg.

Luzzatto meg volt győződve arról, hogy kiválasztott. Álmában egyszer megszólította egy hang, és közölte vele, hogy megsűgja neki a Szent Király tit-

kait. Lassan rájött arra, hogy egy maggid hangját hallja. A maggid súgott a fülébe egy titkot. Következő alkalomkor visszatért, s fülébe súgott egy másik titkot. Az álmodó, aki nem látta a maggidot, csak hallotta, ajándékba kapott tőle egy imádságot, amelynek elmondásával képes volt megidézni Illés prófétát. Illés próféta megjelent és kinyilatkoztatta, hogy a Menny nagy minisztere, a Metatron is meg fogja látogatni. Lassan megkülönböztette a látogatóit, így a maggid neve Sámuel volt. Később megjelent előtte Ábrahám, Ádám, a Messiás Király és Mózes. Szentanúk szerint látomásai idején Luzzatto transzban az asztalra borult, és egy fél óráig így maradt, majd kezébe vett egy tollat, és hihetetlen gyorsasággal rávezette a fölére a *Tóra* titkait. Tudva, hogy a Kabbala szerint Mózes minden generációban reinkarnálódik, Luzzatto magát időnként Mózes reinkarnációjának tekintette. S ráadásul egy Cippora nevű lányt vett feleségül!

Akaratlanul is Foucault jut az eszembe. A jelenkori diskurzusban a kérdés úgy merülne fel, hogy vajon Luzzatto őrült-e vagy sem. Az a gyanúm, hogy őrültnek találnák, és elmeegógyintézetbe zárnák, s verseit mint pszichológiai kuriózumokat bocsátanák a nyilvánosság elé. Így Luzzatto még jól is járt. Senki sem tekintette őrültnak. A kérdés az volt, hogy a maggid valóban megjelent-e neki, vagy csak azért találta ki a történetet, hogy saját eretnek kabbalisztikus magyarázatait legalizálja. Másodszorban az volt a kérdés, hogy az autentikus látomás Luzzatto-féle öninterpretációja nem megengedhetetlen felfuvalkodottságról tanúskodik-e. Igaz, voltak védelmezői között olyanok, akik azt mondták, hogy nagy a fantáziája, de ezt sem azonosították őrültséggel. Hozzá kell tennem, hogy ha Luzzatto ma élne, bizonyára nem lennének látomásai, vagy ha igen, nem a maggid jelenne meg számára és nem a *Tóra* titkát súgná a fülébe. A vallási látomásokhoz vallási környezet szükségeltetik, s igen erős hit az elhivatottságban. Moses Haim Luzzattót erős hit jellemezte. Hitt a Tórában, a Kabalában és önmagában. Számomra nem kérdéses látomásainak hitelessége. Ahogy az sem, hogy ezek a látomások a Kabbala teljesen idioszinkratikus értelmezésére és költészetben való kifejezésére készítették.

Amikor 1729-ben Hagiz értesült arról, hogy Mózes és a Metatron megjelent egy huszonhárom éves itáliai fiatalembernek, aki diktálásukra megírta *Az új zohar* című könyvét, gyászában megszággatta ru-

háit, és saját levele kíséretében gyorsan elküldte a levél másolatát a nevesebb rabbiknak, és felszólította őket ruhájuk megszaggatására, továbbá e gonosz szekta – szabbatizmus – kiirtására. Elsősorban a lengyel és német askenázi rabbikban bízott, az itáliaiakban jóval kevésbé. Luzzattót ugyanis szerették Itáliában, igen előkelő páduai család elkényeztetett reménysége volt, s Bassan, a tanítója az egész zsidó világban ismert tudósnek számított. Hogy a szabbatizmus szó sem volt fellelhető a Luzzatto látomásairól kapott feljelentésben, más kérdés. Az is más kérdés, hogy a Luzzatto elleni fellépésben a rosszallás vagy az egyszerű irigység meglepően nagy szerepet játszott.

Morpugo – ez a már a Hayon-ügyből megismert toleráns rabbi – itt is hangot adott szkepticizmusának. Minek az üldözés, mondja egy helyen, ha nem üldözzük, a dolog elsimul magától. Vagy úgy érvel, hogy Isten útjai kifürkészhetetlenek, nem tudhatjuk, hogy bűnös-e Luzzatto, vagy sem. Máskor meg így ír: „Az egyik oldal kijelenti, hogy tiszta, a másik, hogy tisztátlan... nincs módunk abszolút állásfoglalásra a két vélemény között... Ha az üldözés szelleme eluralkodik, az egész diaszpóra lángokban fog állni...” Azt javasolja, hogy hagyják Luzzattót saját körében azt hirdetni, amit akar, hiszen az nem nyilvános, vagy hagyják Jeruzsálembe távozni.

Főleg Hagiz fáradhatatlan tevékenységének következtében kényszerítették Luzzattót visszavonásra, hasonlóképpen, mint annak idején Jeanne d’Arcot. Visszavonásának szövege szerint, habár maga hitt abban, hogy írásait a maggid és a szent lelkek fogalmazták, mestere azonban arra figyelmeztette, hogy démonok hatása alá is kerülhetett. Ez persze nem hangzik úgy, mint egy elégséges „önkritika”. A második verzióban már arra kellett esküdnie, hogy látomásai gonosz hallucinációk voltak. Luzzatto azt is megígérte, hogy csak privát körben beszél a Kabbala értelmezéséről. De hát ezt egy percig sem vette komolyan. Három évvel később két új könyv kiadását is tervezte.

Mint említettem, ezek voltak azok az idők, amikor az itáliai zsidó könyvtárakat az inkvizíció feldőltte és a könyvek egy részét elégette. Tanítója, Bassan is óvatosságra inti. De most Luzzatto nem enged: ragaszkodik ahhoz, hogy saját, új értelmezése képviseli a Kabbala igazi szellemét. Nagyon érdekesnek tartom ezen a ponton Hagiz érvelését. Ugyanis az igazság most az ő számára válik egy má-

sodrendű kérdéssé. Semmi jó nem jön ki az újításból, írja. „Luzzatto tanítása gonosz, de feltéve, hogy ez nincs így, nem szabad semmiféle új dologgal foglalkoznunk.” Majd más helyen így ír: „Ebben az elárvult generációban Izraelnek semmi újra nincs szüksége... Minden zsidó közösségnek és vezetőinek meg kell egyezniük abban, hogy a megújulás keresztül-kasul gonosz – sohasem jött ki semmi jó belőle.”

Miután Jacob Hagiz nem tudta megteremteni a központi zsidó autoritást, senki sem akadályozhatta meg azt, ami a kiátkozás és a visszavonás után néhány esztendővel történt: 1735-ben Amsterdam szefárd közössége nagy melegséggel ölelte magához Luzzattót. Ugyanabban az esztendőben azonban tizenegy rabbinátusátkozta ki Luzzattót és írásait. Velencében a heremet októberben mondták ki. Mindenkit kiátkoznak, akinél megtalálják Luzzatto műveit – leveleit és költeményeit is beleértve. Bassan nem adta fel. Azt írta a velenceieknek, hogy döntésüket hamisított dokumentumokra és tanúbizonyságokra alapozzák. Őt is elmarasztalták, Luzzatto megmaradt híveivel együtt. A döntés szerint Luzzatto legtöbb művét el kellett égetni, a többit pedig eltemetni. Luzzatto – aki sosem adta fel – még fiatalon, száműzetésben, halt meg.

5.

Arról már röviden beszéltem, hogy az eretneküldözés pszichológiája meglehetősen egynemű. Mind egy, hogy ki milyen eretneket üldöz. Emlékszünk például a kommunista eretneküldözésekre. Akkoriban a „szabbatizmus”-t „trockizmus”-nak hívták. Különbben az eretneküldözés mechanizmusához hozzátartozik, hogy egy név fémjelezze az eretneket, mint Mani, Pelagius, Sabbatai Cvi vagy Trockij. Közös vonás az ortodoxiára való hivatkozás és az újítás démonizálása.

De a Hagiz típusú eretneküldözésben nem azt tartom a legérdekesebbnek, ami minden eretneküldözéssel összeköti, hanem azt, ami sajátossá teszi. Ez az ugyanis, ami bennünket, egy demokratikus kor polgárait, a leginkább érint.

Az eretneküldöző mögött általában egy központi intézmény áll. Az eretneküldöző akkor győz, ha az a bizonyos központi intézmény magáévá teszi ítéletét, és szankciókat érvényesít azok ellen, akiket eretneknek bélyegeztek. A szankció lehet szám-

űzetés, vagyonekobbzás, a művek elégetése, az eretnek elégetése vagy bebörtönzése. Az eretnek el-
lensége az állam és a párt-állam, az egyház, az ink-
vizíció. Az eretneket visszavonásra erőszakkal
kényszerítik, és ő azért von vissza, mert életét vagy
szabadságát félti. Az eretnek vagy visszavon, vagy
vállalja a mártíriumot.

De annak az eretneküldözésnek a történetében,
melyet Carlebach elbeszél, minderről nincsen – és
nem is lehet – szó. Hagiz nem az erőszakszervezet-
tet, nem az államot, nem a császárt, nem a pártot
szólítja meg. Ő a hozzá hasonlókhhoz beszél, a zsidó
közösségekhez szól, mind a rabbinátusokhoz, mind
pedig a laikus közösségekhez. Ezeknek a közössé-
geknek kezében nincs állami büntetőeszköz. Sem
bebörtönözni, sem halálra ítélni és kivégezni nem
tudnak. Még vagyonekobbzásra sem tudnak ítélni.
Tehát mind a szankcióknak, mind a mártíriumnak
megvannak a határai. A legradikálisabb szankció
a közösségből való kiátkozás és a könyvek elége-
tése. Az előbbi az athéni oisztrakizmoshoz hason-
lít, de két fontos különbséggel. Egyrészt a tilalom
megszegésének esetében sem áll rendelkezésre sen-
kinek büntetőeszköz. Mondjuk, amikor Hayont
nem engedték be Prágába, két jó asszony gondos-
kodott arról, hogy ne haljon éhen. Másrészt egy
Athénből való száműzetés valóban Athénből való
száműzetést jelentett. Nem így a herem esetében.
Ha valakit a zsidó közösség kiközösített, az még
mindig áttérhetett a keresztény hitre. S akkor lak-
hatott Prágában, vagy akárhol, kénye-kedve sze-
rint. Tehát a meggyőződés vállalása nem járt már-
tíriummal. Ebben az értelemben az ember nem cse-
lekedett kényszer alatt. Mindig maradt lehetősége
emberhez méltó választásra anélkül, hogy a halált
vállalnia kellett volna. Az eretnek könyvek elásása
vagy elégetése természetesen a héber nyelvű, to-
vábbá a zsidó közösségek – és nem a keresztény
gyűjtők – birtokában lévő és a zsidó kiadók által
nyomtatott könyvekre vonatkozott. Ráadásul, mint
említettem, mindig voltak olyan közösségek, ame-
lyek nem csatlakoztak az eretneküldözéshez. Ott
a könyveket el sem ásták, el sem égették. De a
többség mégis csatlakozott. És a többség mégis
egyetértett a XVIII. század elején Hagiz nyomán
kibontakozott zsidó eretneküldözéssel. S Carle-
bach ítélete szerint ezt a zsidóság a mai napig nem
heverte ki.

Valóban, itt a többség megnyeréséről volt szó.
Hagiz nem használhatott más eszközt, mint a re-

torika eszközét. Meg kellett győznie a közössége-
ket arról, hogy az úgynevezett szabbatisták veszé-
lyesek. Kombinálnia kellett az érveket, apellálni
kellett az érzésekre, tisztességesekre és tisztesség-
telenekre egyaránt, mint hagyományhűség és irigy-
ség, félelem és egyszerű hit, biztonságra való törek-
vés és az új elutasítása. Meggyőzni, meggyőzni és
meggyőzni, ameddig ki nem alakul a konszenzus.
Igen, Hagiz a zsidó közösségek szabadon ajándé-
kozott egyetértését akarta elérni, ezért levelezett,
ezért fáradozott. Más, mint szabad egyetértés nem
is volt lehetséges. De egyetértés kellett, minél több
közösség egyetértése annál jobb, optimális esetben
pedig konszenzus. A konszenzus volt Hagiz ideál-
ja. Hagiz hitt az igazság konszenzus-elméletében.
Amit egyetértéssel elfogadnak, az igaz, az igazsá-
got, mivel igazság, végül mindenki el fogja fogad-
ni. Hangsúlyozom még egyszer, az egyetértést a
zsidó közösségek szabadon ajándékozták, s ha az
átlagos zsidó közösséget vesszük mintának, ezek
kétségtelenül egyenlők voltak egymással. Egyik
sem parancsolt a másiknak. Hagiz esetében – s bi-
zonyára nem csak az ő esetében – e konszenzusra
való törekvés a kényszerítés kifinomult formájá-
nak bizonyult. *A közvélemény is egyfajta pallos.* Pal-
los, pallosjog nélkül – ez a közvélemény. Az új, a
más, a különbség, az egyéniség, az ezotéria ellen-
sége. Ez a pallos a szavakkal öl. Nem a testet, de
a szellemet öli. Azt az igazságot, amely a disszenzus
igazsága. Hayon igazságát, Luzzatto igazságát és
másokét, akikről ebben az írásban nem ejtettem
szót.

Kant számos zseniális kopernikuszi fordulatai
közül hadd hivatkozzam a privát és nyilvános vi-
szonyának megfordítására. S hadd idézzem fel ez-
zel kapcsolatban Luzzatto első kiátkozásának javas-
latát. Ez úgy hangzott: baráti körben, tehát
privátan, azt hiszi és azt mondja Luzzatto, amit
akar, de nyilvánosság elé bocsátani és terjeszteni
eretnek kabbalamagyarázatait többé nem szabad.
Kant a *Mi a felvilágosodás?* című pamfletjében a fel-
világosodást e viszony megfordításával jellemzi.
A privát intézményekben a véleménynek igazod-
nia kell az intézmény kereteihez – mondjuk, a mi
esetünkben, az eretneknek megbélyegzettek nem
gyakorolhatnak rabbinikus funkciót –, de azt ad-
ják ki, amit akarnak, mert a könyvben megjelent,
nyilvánosan terjesztett gondolatnak szabadnak kell
lennie.

Kant megtámadta a szellem elleni merénylet

egyik fontos kényszerítő eszközét, az állami és egyházi cenzúrát. Egy demokratikus országban ma már állami cenzúra nem létezik. De a közvélemény ettől még cenzúrázhat. A szabad szót másként is el lehet némítani: retorikával, demagógiával, a közösségek nyomásával, Hagizokkal, akik esetleg még jót is akarnak. Egy demokratikus országban nem történhet meg az, ami a calais-i polgárokkal megtörtént, de állandóan előfordul az, ami Hayonnal vagy Luzzattóval megtörtént: azokkal, akik szembehelezkednek az éppen napirenden lévő, „politikailag korrekt” állásponttal vagy hangulattal. De ha egy Hagiz vagy egy Hagizokból álló közösség fellép, be-

szél, érvel, érzéseket borzol fel, még senki sem fog felkiáltani, hogy „Tapossátok el a gyalázatot!”, hiszen talán nem is gyalázatosak, sokban igazuk is lehet, és nem kell őket eltaposni. De tönkretehetnek embereket, leszűkíthetik, legalábbis egy időre, egy közösség – vallás, nemzet, csoport – horizontját. Nagy kárt tehetnek szellemiségében és jövőjében. Nem olyan kárt, amelyet képtelen kiheverni, de olyan kárt, amelyet jobb lenne nem okozni.

Tehát igazat adok Hegelnek abban, hogy a történelemből egy dolgot tanulunk, azt ugyanis, hogy sosem tanulunk a történelemből. Hozzátenném: még a történetekből sem.

Lesznai Anna: Alvó kutyusok
A batvani Hatvany Lajos Múzeum tulajdona